

Anđelko Pedišić
Teodora Kučinac
Bernarda Ratančić

Kapela sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću – povijesno-oblikovne značajke i pristup obnovi

Hrvatski restauratorski zavod

Anđelko Pedišić
 Služba za odjele izvan Zagreba 1
 apedisic@hrz.hr

Teodora Kučinac
 Odjel za graditeljsko naslijeđe
 tkucincac@hrz.hr

Bernarda Ratančić
 Odsjek za konzervatorsku dokumentaciju
 nepokretne baštine
 bratancc@hrz.hr

Prethodno priopćenje /
 Preliminary communication
 Primljen / Received: 2. 5. 2023.

UDK: 726-035.3:[27-523(497.5 Letovanić)]"17"
 DOI: <https://doi.org/10.17018/portal.2023.4>

SAŽETAK: Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo predstavlja značajnu i vrijednu temu istraživanja, a unatoč svim modernizacijama koje su utjecale na tradicionalni način života, diljem zemlje je sačuvan znatan broj tradicijskih sela. Područje južnog dijela Panonske nizine uz rijeku Savu i njezine pritoke, koje danas zauzimaju regije Pokuplja, Moslavine, Turopolja i Posavine, karakterizira graditeljstvo u drvetu, koje se razvilo iz suživota s prirodnim okolišem kojim dominiraju hrastove šume. Unutar toga fundusa posebnu skupinu čine drvene kapele koje često predstavljaju središnje točke naselja. Poput tradicijskih drvenih kuća, i stare se kapele u suvremenom dobu susreću s novim zahtjevima i izazovima, prilikom čega značajnu ulogu za njihovo očuvanje ima konzervatorska struka. Drvena kapela sv. Fabijana i Sebastijana iz 18. stoljeća u pokupskom selu Letovaniću predstavlja primjer tradicijskog graditeljstva s očuvanim oslicima zidne oplata i baroknim polikromiranim oltarom. Kapela je duže vremena bila zanemarena što je uzrokovalo oštećenja drvene građe koja su, pak, dovela do statičke ugroženosti građevine, ali i brojnih oštećenja slikanih slojeva u unutrašnjosti. Provedenim su istraživanjima definirani osnovni uzroci propadanja kako bi ih se moglo ukloniti ili umanjiti njihov štetan utjecaj, dok je restauratorskim istraživanjima utvrđeno više faza uređenja unutrašnjosti. Odabirom ispravnog konzervatorsko-restauratorskog pristupa, bit će omogućeno stvaranje cjelovitog koncepta obnove radi očuvanja strukturnih elemenata arhitekture i prezentacije umjetničkog oblikovanja unutrašnjosti.

KLJUČNE RIJEČI: drvene kapele, tradicionalna gradnja, barokno slikarstvo, Pokuplje, barokni oltar

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja kapele sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću, provedena u sklopu programske djelatnosti Hrvatskog restauratorskog zavoda, bila su interdisciplinarni projekt temeljen na suradnji većeg broja stručnjaka različitih užih specijalnosti s ciljem povezivanja rezultata u jedinstveni prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova.¹ Kapela

se nalazi u središtu naselja Letovanić, neposredno uz glavnu prometnicu koja prati zavoj rijeke Kupe (sl. 1). Pravilno je orijentirana s glavnim ulazom na zapadnom pročelju i poligonalno zaključenim svetištem okrenutim prema istoku. Ispred kapele je prostrani trijem oslonjen na stupove, a prostor oko nje je ograđen jednostavnom drvenom ogradom. Kapela ima jednostavan, zatvoren

¹ Voditelj konzervatorsko-restauratorskih istraživanja na kapeli bio je mr. art. Anđelko Pedišić, a stručni suradnici unutar Hrvatskog restauratorskog zavoda bili su Teodora Kučinac, dipl. ing. arh., konzervator arhitekt savjetnik i Ana Dumbović, viši konzervator-restaurator, te Bernarda Ratančić, konzervator povjesničar umjetnosti koja je obavila povijesna i arhivska istraživanja. Prijevod i prijepis arhivskih dokumenata izradio je doc. dr. sc. Šime Demo, vanjski suradnik. Nacrte postojećeg stanja izradili su Teodora Kučinac, dipl. ing.

arh., konzervator arhitekt savjetnik, Ivan Pavičić, mag. ing. arch., Iva Grgić, mag. ing. arch. i Maja Kamenar, mag. ing. arch., vanjski suradnik. Grafičku dokumentaciju i nacрте rekonstrukcije oslika izradile su Maja Kamenar, mag. ing. arch., vanjski suradnik i Teodora Kučinac, dipl. ing. arh., konzervator arhitekt savjetnik. Fotografsku dokumentaciju snimili su Goran Tomljenović, konzervator fotograf (tada vanjski suradnik) i Nikolina Oštarijaš, konzervator tehničar fotograf.

1. Kapela sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću (arhiva HRZ-a, snimka: N. Oštarijaš, 2016.)
Chapel of Sts Fabian and Sebastian in Letovanić (HRZ Photo Archive, N. Oštarijaš, 2016)

volumen pod jedinstvenim krovštem, s izuzetkom trijema koji je pokriven nešto nižim krovom. Nad zapadnim krajem lađe diže se zvonik kvadratnog presjeka, pokriven strmim piramidalnim krovom.²

Projekt je započeo 2016. godine izradom arhitektonske dokumentacije postojećeg stanja kao polazne točke za sve daljnje zaštitne radove. Nasuprot uobičajenih metoda konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, koja podrazumijevaju izradu stratigrafskih sondi s raslojavanjem povijesnih slikanih slojeva, istraživanja drvenih oplata zidova i svoda kapele u Letovaniću temeljila su se na detaljnoj vizualnoj analizi i komparaciji s povijesnim predlošcima.

Istraživanjima su definirani osnovni elementi kompozicije, detalji oblikovanja i kolorit triju faza oslika drvene oplata. Najstarijoj fazi uređenja pripadaju drvene ploče oplata postavljene u ulazni prostor kapele, ispod pjevališta,

za koje je izrađena grafička dokumentacija s ciljem usklađivanja sačuvanih dijelova kompozicije u svrhu uspostavljanja vizualne cjelovitosti slikanog uzorka. Pomoću fotografija zatečenog stanja, apliciranih na nacрте razvijenih plašteva zidova i svoda lađe i svetišta, izrađene su grafičke rekonstrukcije dvaju povijesnih slojeva oslika. Iste su godine obavljena konzervatorsko-restauratorska istraživanja na baroknom oltaru, dok su sljedeće godine istraživanja u kapeli dopunjena laboratorijskim analizama (stratigrafske analize mikropresjeka površinskih slojeva i istraživanja pigmenata uzetih s oplata) te mišljenjem statičara o stanju nosive konstrukcije.³ Drvena oslikana oplata demontirana je pod nadzorom restauratorice Maje Crkvenčić tijekom 2022. godine. Restauratorice Sabina Obrst Krilić i Maja Sučević Miklin izvele su dodatna, sondažna, restauratorska istraživanja, kojima se došlo do novih saznanja o povijesnim slikanim slojevima.⁴

2 Širina kapele iznosi 6,74 m, duljina je 12,38 m, a visina od praga do sljemena dvostrešnog krova je 7,92 m, dok je vrha jabuke na zvoniku visina 14,72 m. Tlocrtne dimenzije trijema pred ulazom na zapadnoj strani kapele su 5,64 x 4,87 x 6,56 m.

3 Mišljenje je izradio dipl. ing. građ. Hrvoje Podnar iz tvrtke Intra-dos d.o.o., studeni 2017.

4 Demontažu drvene oplata izveli su djelatnici tvrtki *Ars Verus d.o.o.*

Izrađeni *Elaborat*⁵ donosi sintezu rezultata provedenih interdisciplinarnih istraživanja te je istovremeno i doprinos proučavanju vrijednosti sakralnog narodnog graditeljstva Pokuplja 18. i 19. stoljeća, kao i poticaj sadašnjim i budućim stručnjacima iz područja zaštite i očuvanja kulturnih dobara za daljnja razmišljanja o standardima konzervatorskih istraživanja te smjerovima djelovanja u kontekstu buduće obnove.

Građevinski razvoj i faze uređenja kapele

Kapela sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću pripada skupini drvenih crkava koje svoje porijeklo vuku iz prvotnih kuća brvnara, a pod utjecajem sakralne funkcije razvile su specifičnu tipologiju i dekorativne oblike. Temom drvenih kapela unutar šireg konteksta graditeljstva u drvetu, najranije se bavila Ljerka Topali,⁶ u sklopu etnografskih istraživanja, dok najznačajniji doprinos u povijesnomjetničkoj obradi predstavljaju radovi Đurđice Cvitanović.⁷ Akcije sustavnog dokumentiranja i prikupljanja građe o tradicijskom graditeljstvu, provedene 1970-ih godina u sklopu tadašnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, rezultirale su izradom arhitektonske i fotografske dokumentacije te izradom kataloga stambenih, gospodarskih i sakralnih objekata koji pripadaju tradicijskom graditeljstvu.⁸ Svojevrstan nastavak ove akcije djelovanje je Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvjete početkom 90-ih godina 20. stoljeća, kada se, potaknuta ratnim razaranjima, nastavlja katalogizacija objekata u svrhu njihova očuvanja.⁹ Zaključak ovih akcija iz 1970-ih i 1990-ih predstavljen je u knjizi Zdravka Živkovića u kojoj je fundus tradicijskog graditeljstva podijeljen po regijama.¹⁰ U posljednja dva desetljeća porastao je interes za tradicijsku kulturnu baštinu, pa tako i gradnju u drvetu i drvene kapele. Zadnjih je godina objavljeno više publikacija koje se više ili manje stručno bave temom drvenih turopoljskih kapela.¹¹

Najraniji spomen kapele u Letovaniću nalazimo u opisima vizitatorskih zapisnika u sklopu Kanonske vizitacije župe sv. Nikole u Žažini. Filijalna kapela, posvećena sv. Vidu i Sebastijanu, spominje se u blizini Vrha Letovaničkog 1665. godine, no već četiri godine kasnije, kao zaštitnik kapele se, uz sv. Sebastijana, navodi sv. Fabijan.¹² Vizitatorov opis pruža sliku omalene kapelice građene od hrastovih planjki. Pažnja prema najsvjetijem dijelu kapele ogleda se u postojanju tabulata samo nad svetištem u kojem se nalazila drvena menza sa slikom sv. Fabijana. Pred kapelom, okruženom grobljem, bio je trijem, a nad njom se uzdizao drveni tornjić s jednim zvonom.¹³

Početkom 18. stoljeća kapela je bila u dosta lošem stanju, a 1726. godine seljani je odlučuju preseliti u selo Letovanić, neposredno uz rijeku Kupu. Kapela se tada nanovo uređuje, dobiva neoslikani tabulat nad brodom i trijemom, izrađuje se novo krovšte, a u drveni zvonik se smješta zvono od 40 funti. U svetištu je tada postavljen oltar sa središnjom slikom sv. Sebastijana, te prikazima sv. Antuna Padovanskog i sv. Grgura na bočnim krilima.¹⁴

Nešto prije sredine 18. stoljeća provode se radovi uređenja kapele, o čemu podatke ponovno nalazimo u zapisima kanonskih vizitacija.¹⁵ Drveni zidovi kapele su bili obloženi drvenim pločama na kojima su naslikani geometrijski, vitičasti prepleti s cvjetovima, srodni osliku u kapeli sv. Martina u susjednom selu Stari Brod.¹⁶ Oslik karakterizira jarka i raznobojna paleta, a ploče su danas djelomično sačuvane u prostoru predvorja. Za uređenu se kapelu 1752. godine nabavlja i novi rezbareni retabl baroknih karakteristika, s palom sv. Sebastijana flankiranom skulpturama sv. Roka i sv. Fabijana (sl. 2).¹⁷

Prilikom nove obnove 70-ih godina 18. stoljeća kapela je bila rastavljena i njezina je građa djelomično iskorištena za gradnju nove, nešto šire, na istom mjestu. Nova je kapela također građena drvenom građom, a pod utjecajem baroknih, zidanih crkava nad lađom je konstruiran

i GME pod nadzorom Maje Crkvenčić tijekom pet dana u 2022. godini. Prilikom demontaže, svaka je pojedinačna daska fotografirana, izmjerena, numerirana, zapakirana i pohranjena. U tijeku je bila i izrada 3D modela svakog pojedinog elementa kako bi se omogućile točnije kalkulacije i virtualne rekonstrukcije slaganja oplata. CRKVENČIĆ, 2022, 2. Dodatna istraživanja uklonjenih ploča oplata svetišta izvele su restauratorice Sabina Obrst Krilić i Maja Sučević Miklin. OBRST KRILIĆ, SUČEVIĆ MIKLIN, 2023, 27–46.

5 PEDIŠIĆ, 2017.

6 TOPALI LJERKA, 1941, 121–159.

7 CVITANOVIĆ, 1973, 103–108; CVITANOVIĆ, 1974; CVITANOVIĆ, 1985, 150–176; CVITANOVIĆ, 2008.

8 ŽIVKOVIĆ, 2013, 74.

9 U sklopu akcije objavljena su samo tri sveska, dok je obuhvatna dokumentacija objavljena tek 2013. godine.

10 ŽIVKOVIĆ, 2013.

11 Među objavljenim publikacijama ističemo: MAROEVIĆ, 1997; MATKOVIĆ MIKULČIĆ, 1998; ČERNICKI, FORENBAHER, 2008; CVETNIĆ (ur.), 2008.

12 Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (dalje NAZ), Vizitacije – zapisnici kanonskih pohoda zagrebačke nad/biskupije (*Visitae canonicae*; dalje Vizitacije), 1665., 10/1a, 5; 1669., 10/1a, 25.

13 NAZ, Vizitacije, 1696., 10/1a, 26.

14 „Blagoslovljena je, a u njoj se nad drvenom menzom nalazi retabl kojemu se krila mogu zatvoriti; na njemu je naslikan stari obojeni prikaz sv. Sebastijana. Na vratnicama su naslikani prikazi sv. Antuna Padovanskog i pape Grgura; na vrhu je mala zraka na kojoj je napisano ime Isusovo.“ NAZ, Vizitacije, 1727., 12-III, 74. Prijevod: dr. sc. Šime Demo. U opisu starije kanonske vizitacije 1696. godine u starijoj se kapeli spominje maleni drveni oltar tipa menze, sa slikanim prikazom sv. Sebastijana. NAZ, Vizitacije, 1696., 10/1a, 26.

15 Godine 1748. kanonskim vizitacijama se navodi: „Ova je kapela prije bila obložena hrastovim daskama, a nakon zadnje vizitacije oslikana je u razne boje. Slikar je za svoj trud dobio 19 rajnskih forinti i 4 groša, a rezbar je za popravak drvenine dobio 2 rajnske forinte.“ Prijevod: Šime Demo, NAZ, Vizitacije, 1748., 12-III, 410. CVITANOVIĆ, 1985, 296.

16 O obnovi kapele sv. Martina vidi: PEDIŠIĆ; RATANČIĆ, 2017, 111–123.

17 BARIČEVIĆ, 1965, 492.

2. Pogled na svetište s glavnim oltarom (Schneiderov fotografski arhiv, 1939., inv. br. SFA-1768-1)
View of the sanctuary with the main altar (Schneider Photo Archive, 1939, inv. no. SFA-1768-1)

koritasti drveni svod, a nad ulaznim prostorom se podiže pjevalište oslonjeno na stupove.¹⁸ Kapela je zaključena poligonalnim svetištem, a nad njom se uzdiže zvonik s dva zvona. Nešto prije 1804. godine unutrašnjost je ponovno bila oslikana,¹⁹ a tragovi oslika utvrđeni istraživanjima odaju kasnobaroknu dekoraciju dobre kvalitete. U drugoj se polovini 19. stoljeća vjerojatno popravlja krovna konstrukcija,²⁰ a istovremeno ili ubrzo nakon tih radova,

drvene se oplata zidova kapele ponovno oslikavaju. Oslik ove faze izveden je pomoću šablona, a karakterizira ga korištenje geometrijskih uzoraka intenzivnog kolorita. Površina svoda iznad slikanog friza ispunjenog geometrijskim motivima prekriva se zlatnim zvjezdicama, a 1895. godine u zaključku svoda svetišta J. Brückner radi prikaz Majke Božje s Isusom, sv. Elizabetom i sv. Ivanom Krstiteljem.²¹

Početkom 20. stoljeća kapela je izvana bila ožbukana i obijeljena, a tada su vjerojatno i povećani formati dvaju prozora na južnom zidu (sl. 3).²² Ubrzo nakon toga, pjevalište je pregrađeno i smanjeno na postojeći format s

18 Iako Đurđica Cvitanović kao godinu izgradnje navodi 1770., u vizitacijama iz 1777. godine spominje se da gradnja kapele još traje, a taj podatak donosi i Josip Buturac. NAZ, Vizitacije, 1777., 15-V, 26; BUTURAC, 1967, 20; CVITANOVIĆ, 1985, 296; CVITANOVIĆ, 2008, 80.

19 Radove obnove unutrašnjosti s povišenjem svodne drvene konstrukcije navodi i CVITANOVIĆ, 1985, 296.

20 Iako izvještaj kanonskih vizitacija iz 1857. godine navodi da je kapela, izuzev krova, u dobrom stanju, može se pretpostaviti da je krovnište popravljeno s obzirom na to da se na njemu izvodi novi geometrijski oslik, a 1895. godine i slika u zaključku. NAZ, Vizitacije,

1857., 17-VIII, 21.

21 Prikaz je atribuiran i datiran natpisom na zastavici u Ivanovoj ruci. ČERNICKI, FORENBAHER, 2008, 93.

22 CVITANOVIĆ, 2008, 80.

ogradom obloženom daskama na kojima je bila slikana draperija. Tijekom 20. stoljeća, kapela je višestruko popravljena, no tek je 70-ih godina provedena opsežnija obnova, prilikom koje su temelji učvršćeni podbetoniravanjem, popravljani su krovni pokrov i limarija te je obijena žbuka s pročelja.²³ Zbog ratnih opasnosti početkom 90-ih godina, inventar kapele bio je privremeno evakuiran, a u granatiranju 1992. godine oštećeni su pokrov i zapadno pročelje.²⁴ Prvotna sanacija izvedena je neposredno nakon nastanka oštećenja, a 1997. godine uslijedili su opsežni radovi obnove kada je popravljeno krovište s tornjem, izmijenjena drvena konstrukcija pjevališta te betoniran pod i na njega vraćeno opločenje od opeke.²⁵ Pod kapele pokriven je starijim podnim pokrovom od opeka s oznakama *PF* i *Sissek*, što označuje tvornicu opeka Petra Fulle i ciglane Stiić iz Siska.²⁶ Trijem pred kapelom je podignut 2000. godine.²⁷ Loše stanje drvene građe kapele kao i oslikane oplata potaknulo je 2016. godine angažman Hrvatskog restauratorskog zavoda, koji je proveo opsežna istraživanja te izradio konzervatorsko-restauratorsku dokumentaciju radi cjelovite obnove kapele i oslika.

Opis i analiza zatečenog stanja kapele

Kapela je izrađena od horizontalno položenih hrastovih planjki širine 13 – 15 cm, visine 20 – 39 cm koje su u uglovima spojene bez prepusta, tzv. vezom na lastavicu ili njemačkim vezom, a međusobno drvenim trnovima. Donja planjka položena je na zidani temelj izdignut tek 5 – 10 cm iznad kote terena, zbog čega je izložena stalnim ciklusima vlaženja i sušenja. Kapela je pokrivena biber crijepom te tlačenim sljemenjacima na grebenima i sljemenju dok je na zvoniku limeni pokrov.

Uz zapadno je pročelje prislonjen trijem s trostrešnim krovom na drvenim stupovima povezanimi gredama. Natkriveni je prostor trijema s južne i zapadne strane ograđen ukrašenom daščanom ogradom, a sa sjeverne punom daščanom oplatom. Podizanjem atrijske skriven je pogled na zapadno pročelje kapele. Pročelje je zaključeno trokutastim zabatom od okomito položenih dasaka, čija je streha dekorirana rezbarenim ukrasnim vijencem. U sredini zabata dvokrilni je prozor koji osvjetljava pjevalište. U prizemnoj je zoni centralno postavljen glavni ulaz u kapelu, na kojem su dvokrilne drvene vratnice izrađene

3. Pogled na kapelu s jugozapada (Fototeka MKM; snimio N. Vranić, 1963. god.; inv. br.: 26335; neg.: I-F-241)
View of the chapel from the southwest (MKM Photo Archive; N. Vranić, 1963; inv. no.: 26335; neg.: I-F-241)

po uzoru na starije,²⁸ a sa svake njegove strane drvenim su kopcima naznačeni kvadratni prozorski otvori. Na svetištu i sjevernom pročelju nema otvora, dok su na južnom pročelju tri dvokrilna prozora s drvenim zaklopcima: kvadratni, koji osvjetljava ulazni prostor pod pjevalištem, i dva na lađi u obliku uspravnog pravokutnika s trokutastim zaključkom (sl. 4). Zvonik je obložen okomito slaganim daščicama u tri reda. U gornjem su dijelu zvonika na sve četiri strane mali pravokutni prozori, zatvoreni drvenim kopcima s rebrenicama. Oblikovanje vanjštine kapele izrazito je jednostavno i praktički bez dekoracije. U zapadnom dijelu lađe, u vanjskim je stijenama vidljiv vez greda koje se okomito spajaju na zidove kapele, a u unutrašnjosti odgovaraju poziciji ograde pjevališta. Većina vidljive drvene građe u dobrom je stanju, no na temeljnim gredama i ogradi vidljivi su tragovi truljenja.

Unutrašnjost kapele prostorno se može podijeliti na predvorje i pjevalište te lađu s poligonalno zaključenim

23 Arhitektonska dokumentacije kapele izrađena je prilikom akcije *Istraživanje i fiksiranje stanja etnoloških spomenika na području SO-Sisak 1973.*, nakon čega su uslijedili radovi obnove koji su bili dovršeni do 1977. godine. MKM-UZKB/SA-TOZ, Općina Sisak.

24 *Ratne štete na spomenicima kulture*, MKM-UZKB/SA-TOZ, Općina Sisak, Letovanić – kapela sv. Fabijana i Sebastijana. PETRINEC, VISIN, PETRIĆ, 1998/1999, 107.

25 *Rješenje*, MKM-UZKB-KZG, Zbirka isprava.

26 ČAKŠIRAN, 2016, 122–123.

27 Podatak iz razgovora s gosp. Božidarom Škofačem.

28 Stare su vratnice uklonjene prilikom posljednje obnove i pohranjene u obližnjoj etno zbirci Božidara Škofača.

4. Uzdužni presjek, pogled prema jugu (arhiva HRZ-a, izradili: T. Kučinac, I. Pavičić, I. Grgić, 2017.)
Longitudinal section, view towards the south (HRZ Documentation, T. Kučinac, I. Pavičić, I. Grgić, 2017)

svetištem povišenim za jednu stubu. Nad lađom je duboki daščani koritasti svod koji se prelama nad prostorom svetišta (sl. 5). Krovna konstrukcija zbog svoda nema vezne grede već samo pajante u gornjoj trećini visine rogova. Cijela je crkva popločana opekama.²⁹

Pjevalište i pozicija zvonika preinačeni su, što se vidi po ostacima otpiljenih greda na zapadnom i uzdužnim zidovima koji svjedoče o nekada nižem stropu ulaznog prostora. Pod pjevališta danas podupiru dvije bočne grede pričvršćene vijcima uz uzdužne zidove, te dvije masivne grede, od kojih je jedna ugrađena u zapadni zid, a druga oslonjena na drvene stupove u liniji ograde pjevališta. Na masivne grede oslanjaju se četiri drvena stupa konstrukcije zvonika. Pjevalištu se pristupa dvokrakim L stubištem smještenim u sjeverozapadnom kutu. Niska

ograda pjevališta građena je od grubo tesanih horizontalno postavljenih planjki. Nad središnjim je dijelom pjevališta, ispod zvonika, novi ravan strop, dok bočne strane prate plohu svoda nad lađom.

Prostor predvorja ispod pjevališta nekada je bio osvijetljen trima prozorima približno kvadratnog formata, no danas su dva prozora na zapadnom zidu zazidana.³⁰ Na trećem prozoru, na južnom zidu, djelomično je ostalo sačuvano ostakljenje od osmerokutnih stakalaca u olovnom okviru. Prozor ima dekorativni drveni okvir te stari okov. Uz glavni ulaz sačuvan je južni drveni dovratnik sa starim ovjesom. Stijenke predvorja obložene su oslikanom drvenom oplatom u poljima približno kvadratnog formata, međusobno odvojenima profiliranim letvicama. Stijene lađe i svetišta obložene su uskim i dugačkim, okomito slaganim daskama, čije spojeve prekrivaju ritmički

29 Dimenzije opeke poda su 29 x 14 x 6,5 cm. Prostor svetišta povišen je tijekom posljednje obnove, kada je podnica izbetonirana te su na nju vraćene starije opeke. Dimenzije opeka kojima je formirana stepenica su 24 x 12,5 x 6 cm.

30 Dimenzije opeka zazida su 28 x 14 x 7,5 cm.

raspoređene profilirane letvice. Zona zida zaključena je širokim, profiliranim vijencem.

Analiza stanja i prijedlog sanacije konstrukcije

Analizom postojećeg stanja nosive konstrukcije utvrđeno je da ona „zadovoljava granična stanja nosivosti i uporabivosti, ali da postoje problematična mjesta koja je potrebno sanirati“.³¹ Posebno su ozbiljna oštećenja donjih drvenih greda (podseka) koje su zbog vlage istrulile cijelom dužinom obodnih zidova. Očigledni su pomaci vrhova uzdužnih zidova prema van za oko 18 cm, što je rezultat potiska krovne konstrukcije zbog povećane težine pokrova od biber crijepa i previsoko postavljenih pajanti, a i zvonik je nagnut za oko 30 cm prema zapadu. Također je utvrđeno da su grede ograde pjevališta istrunule.

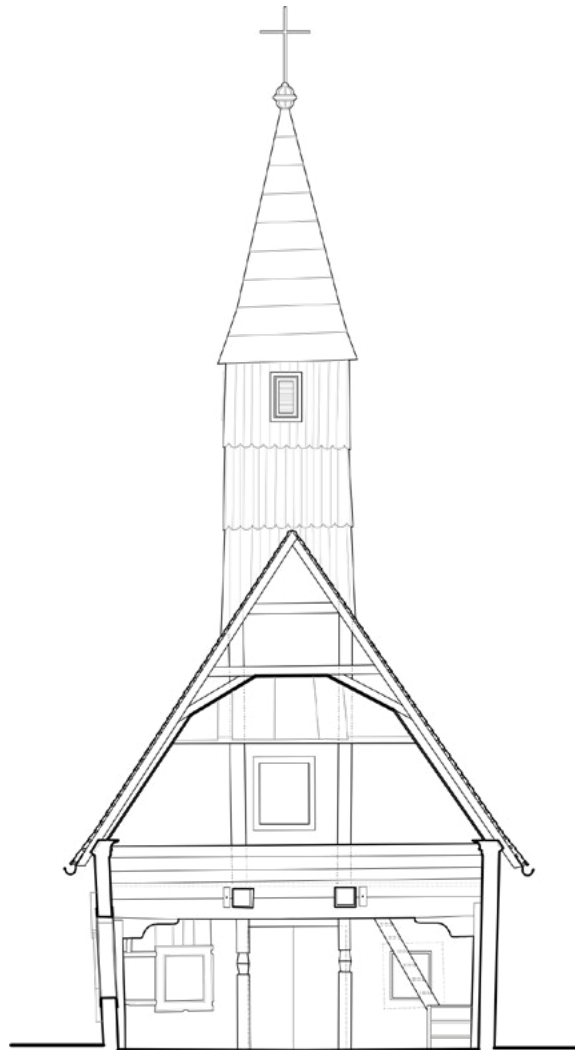
Projektom statičke sanacije³² predviđena je zamjena svih podseka, korekcija nagiba zvonika i uzdužnih zidova te zamjena oštećenih greda ograde pjevališta. Radovi na zamjeni podseka zahtijevali bi podizanje cijele konstrukcije kapele za desetak centimetara, pri čemu bi konstrukciju prethodno trebalo olakšati uklanjanjem pokrova od biber crijepa i demontiranjem oslikane oplata u unutrašnjosti. Na vrhu temelja, prije montiranja novih podseka, treba se izvesti nova kontinuirana hidroizolacija.

Projektom je predviđena zamjena biber crijepa pokrovom od drvene šindre, čime bi se smanjio pritisak na uzdužne zidove te horizontalna deformacija smanjila za 50 %. Kako bi se ona poništila, odnosno smanjio nagib uzdužnih zidova, predložena je ugradnja dviju čeličnih zatega. Zatege bi se ugradile na vrhu zidova, neposredno iznad profiliranog drvenog vijenca, od čega jedna na istočnom kraju lađe, prije poligonalnog zaključka, a druga otprilike na polovici lađe.

Nova ojačanja i veze izvele bi se od čelika koji je već primijenjen na kapeli. Ugradnjom zatega od suvremenih materijala omogućila bi se izvedba statičke sanacije bez većeg zadiranja u konstrukciju ili čak potpune razgradnje kapele.

Grede na ogradi pjevališta ne sudjeluju u prijenosu opterećenja stupova zvonika, no pravilnim su preklopima povezane s uzdužnim zidovima, pa nije moguća njihova cjelovita zamjena već samo središnjih dijelova. Izravnanje zvonika predviđeno je umetanjem drvenih kladica visine 7 cm na dnu zapadnih stupova.

Pri planiranju budućih zaštitnih radova na kapeli, u arhitektonsko-građevinskom smislu, osim sanacije oštećene drvene nosive građe i zaustavljanja daljnje deformacije nosive konstrukcije, valja razmotriti oblikovanje

5. Poprečni presjek, pogled prema zapadu (arhiva HRZ-a, izradili: T. Kučinac, I. Pavičić, I. Grgić, 2017.)

Cross-section, view towards the west (HRZ Documentation, T. Kučinac, I. Pavičić, I. Grgić, 2017)

ograde pjevališta, definiranje svoda nad pjevalištem te primjereniji smještaj i razvod elektroinstalacija. Sanacija nosive drvene konstrukcije preduvjet je za restauratorske radove na drvenoj oslikanoj oplati i njihovu konačnu prezentaciju.

Istraživanja oslikane drvene oplata

STANJE DRVENOG NOSIOCA I SLIKANIH SLOJEVA

Pregledom stanja oslikanih dasaka stijena lađe, svetišta i svoda utvrđeno je da se prije posljednje sanacije krovništa, u unutrašnjost kapele slijevao dio oborinskih voda, što je izazvalo veća oštećenja dasaka vidljiva u gornjem dijelu oplata na spoju lađe i pjevališta iznad zone zida te ravnoj plohi zaključka koritastog svoda. Svodne su daske, uslijed dugotrajne izloženosti visokoj vlazi, mjestimično istrulile i ispucale. Prolazeći kroz drveni nosilac i podlogu, vlaga je na prednjoj strani oslikanih dasaka mjestimično nataložila tanin, vezivo, pigmente i prašinu vidljive u obliku tamnih

31 PODNAR, 2017.

32 Analizu postojećeg stanja nosive konstrukcije izradio je Hrvoje Podnar, dipl. ing. građ. iz tvrtke *Intrados projekt d.o.o.* sa suradnicima Martinom Vujasinović, mag. ing. aedif. i Ilijom Stjepčevićem, dipl. ing., studeni, 2017.

6. Pogled na južni zid predvorja (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2016.)
View of the south wall of the vestibule (HRZ Photo Archive, G. Tomljenović, 2016)

mrlija te te oslabila vezivna svojstva slikanog sloja, što je rezultiralo njegovim odvajanjem od nosioca i mjestimičnim otpadanjem. Pregledom drvenog nosioca i oslikane površine, također je utvrđeno da iz rupica i procjepa između dasaka mjestimično isipava svježa piljevina i vješa se o gustu paučinu, što ukazuje na prisutnost nametnika koji se hrane drvom. Na oplatama lađe i svetišta vidljiva su veća oštećenja oslikane površine, pri čemu je prisutno ljuštenje i mjestimično otpadanje mlađeg sloja. Sloj oslika iz ranije faze u velikoj je mjeri istanjen te se, zbog popuštanja veziva, praškasto osipa i u sitnim česticama otpada s drva.

Na drvenim oplatama zidova i svoda kapele istraživanjima su utvrđena tri sloja povijesnog oslika. Kroz vizualnu analizu i komparaciju s arhivskim fotografijama bilo je moguće napraviti njihovu grafičku rekonstrukciju, a prema podacima iz povijesnih istraživanja, datirati intervencije u unutrašnjosti kapele te vezati faze uređenja s građevinskom genezom.

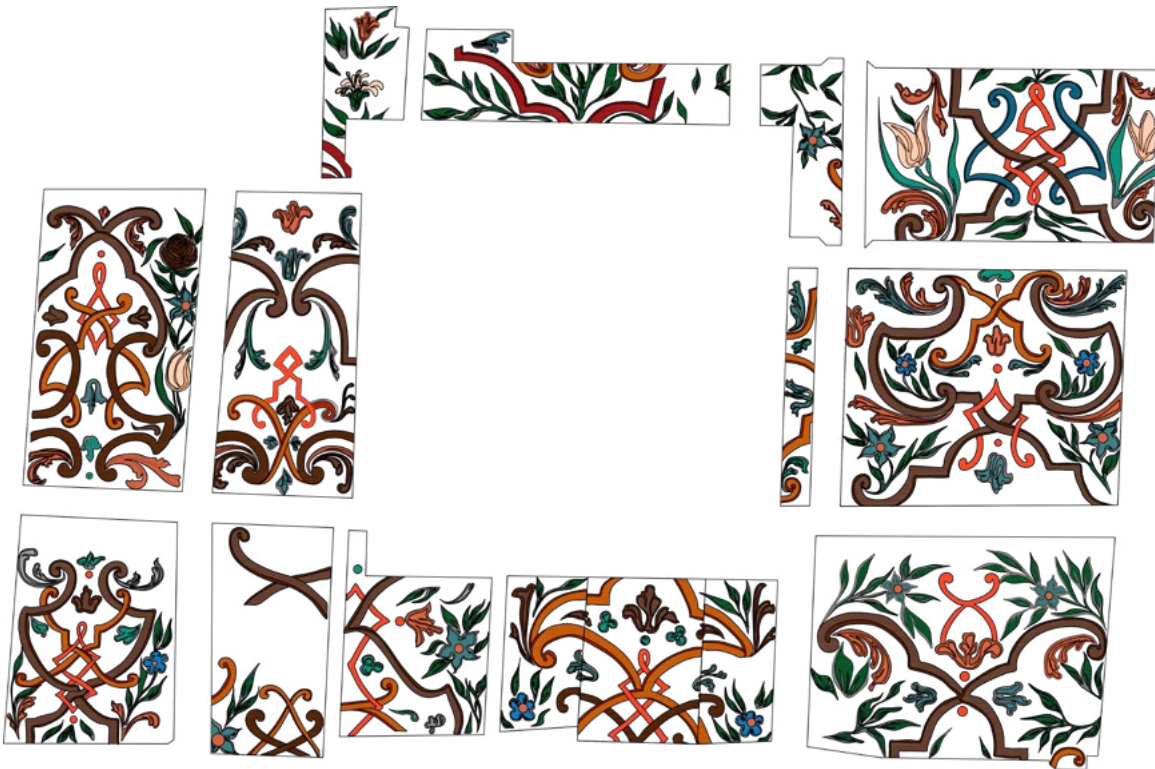
OSLIKANE OPLATE U PREDVORJU

Dijelovi drvene oplate na sjevernom i južnom zidu predvorja ispod pjevališta ovdje su sekundarno upotrijebljeni, a pripadali su oplati starije kapele, zamijenjene oko 1777. godine. Oslikane drvene ploče nelogično su rezane bez poštivanja formata i uzorka te slagane u četvrtasta polja nejednakih veličina, omeđena profiliranim letvicama koje svojim postavom prelaze preko oslika poništavajući

njihovu dekorativnu kompoziciju (sl. 6). Sam se oslik sastoji od vrpčastih geometrijskih i vegetabilnih motiva i uzoraka, postavljenih na svijetlu oker podlogu. Vidljive su svjetlije i tamnije smeđe, svijetlo crvene i plave vrpce koje se lome i izvijaju, završavajući u obliku male volute. Vrpce stvaraju prozračnu rešetku unutar koje su smještene grane sa sitnim, svijetlo zelenim listićima, raznobojni cvjetovi, stilizirani listovi akantusa i velike cvjetne čaške s dugačkim, tankim listovima (sl. 7). Svijetlim koloritom i lisnato-vrpčastim ornamentima (tzv. *Laub-und Bandelwerk*),³³ ovaj je oslik karakteristični izraz barokne umjetnosti. Korištenim motivima i kompozicijom, ovo slikarstvo pripada suvremenim umjetničkim tokovima, premda je njegova izvedba ponekad rustificirana, pa se često naziva „pučkim“.³⁴ Slični motivi vrpčastog simetričnog prepleta na kojem visi lišće, cvjetovi tulipana, karanfila, ruža i potočnica, te motivi akantusa s lisnatim izdancima, naturalistički naslikani u živim bojama zelene, plave, crvene, žute, narančaste, svijetlo sive i smeđe nalaze se na oplatama kapele sv. Martina u Starom Brodu, a

33 Ovaj se dekorativni motiv širi tijekom prve polovice 18. stoljeća, prvenstveno preko grafičkih predložaka, a primjenjuje se kako u štuk dekoraciji i oslicima svodova crkva i palača, tako i na predmetima sitne umjetničko-obrtničke produkcije, poput porculana, tkanina i srebrnine. WOLFF ZUBOVIĆ, 2016, 92–132.

34 O pojmu „pučke umjetnosti“ usp. HORVAT, MATEJČIĆ, PRIJATELJ, 1982, 157. i CVETNIĆ (ur), 2008, 10–13.

7. Shema oslikanih ploča na južnom zidu predvorja (arhiva HRZ-a, izradila M. Kamenar, 2018.)
Layout of painted panels on the southern wall of the vestibule (HRZ Documentation, M. Kamenar, 2018)

prema načinu njihova slikanja mogu se povezati sa istom slikarskom radionicom iz sredine 18. stoljeća.

Tijekom nekoliko uzastopnih pregleda kapele obavljenih 2016. godine utvrđeno je da su daske oslikane drvene oplata u predvorju, djelomično istrulile i odvojile se na spojevima, a na njihovoj prednjoj strani nataložila se prašina. Također je došlo i do smanjenja povezanost slikanog sloja s nosiocem, što je rezultiralo njegovim odvajanjem i mjestimičnim otpadanjem. Veća oštećenja oslika prisutna su na dijelu oplata koja je pričvršćena na sjevernu stijenu predvorja, a njezin veći dio prekriva metalna ploča s električnim instalacijama. Na izvornom sloju oslika nalazi se još jedan mlađi sloj, koji je očuvan u tragovima, a odnosi se na svijetlo ružičastu mramorizaciju koju nalazimo na drvenoj oplati lađe i svetišta kapele i povezujemo je s drugom fazom oslika. Ta se mramorizacija posebno dobro očuvala na okviru zazidanog prozora na zapadnoj stijeni predvorja.

ANALIZA OSLIKA NA OPLATI LAĐE I SVETIŠTA – 1. FAZA

Prva faza oslika drvene oplata na zidovima lađe i svetišta te plohi svoda kapele izgrađene nakon 1777. godine spominje se u vizitaciji iz 1804. godine. Oslík prve faze je slabo sačuvan i djelomično prekriven kasnijim slikanim slojem, no ipak je moguće iščitati njegovu kompoziciju.

Zidne plohe u prostoru lađe i svetišta podijeljene su u okomita, uska, pravokutna polja, međusobno odvojena profiliranim letvicama. Na vrhu je zidna oplata zaključena

snažnim, stepenasto profiliranim vijencem. Polja su u punoj visini ispunjena slikanim, romboidnim uzorkom u obliku mreže. Rombovi su zelene boje s crvenim središtem, a postavljeni su, u izmjeničnom ritmu, na svjetložutu, odnosno sivu podlogu. U dnu je sivo obojeni slikani sokl. U toj je fazi na zaključnom vijencu izvedena slikana mramorizacija u kombinaciji crvenoljubičaste podloge sa sivo-bijelim žilama i sivoplave s tamnosivim žilama.

Na plohi svoda, nalazi se složena kompozicija. U donjem dijelu svoda je slikana parapetna zona, s tri istaknuta postamenta – u središnjoj osi zaključka svetišta te, otprilike, u središnjim osima južnog i sjevernog zida lađe. Parapet je zaključen profiliranim slikanim vijencem, a na plohama između postamenata položene su pravokutne uklade. Uklade su slikane i na prednjim stranama postamenata, na kojima se nalaze okrugle vaze na stopici, ispunjene buketom cvijeća. Na obje strane bočno od vaza velike su slikane kartuše formata položenog pravokutnika. U zaključku svetišta jedna je kartuša u obliku trapeza postavljena iza vaze u središnjoj osi, a još je po jedna slikana u bočnim poljima poligonalnog zaključka. Cijela kompozicija vaza i kartuša slikana je na neutralnoj podlozi. Gornji rub kompozicije omeđen je uskim slikanim vijencem na kojem je stilizirana mramorizacija. Ploha svoda iznad slikanog vijenca bojena je svjetloplavo.

Vaze, koje su slikane kao imitacija kamenih vaza, na tri strane imaju antropomorfna lica s ustima kroz koja

8. Detalj oslikane oplata svoda, vaza s cvijećem i friz s geometrijskim motivima, zatečeno stanje (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2016.)
Detail of the painted panelling of the vault, a vase with flowers and a frieze with geometric motifs before conservation (HRZ Photo Archive, G. Tomljenović, 2016)

9. Detalj oslikane oplata svoda, kartuše s rokajima i girlandama te tragovima friza s geometrijskim motivima, zatečeno stanje (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2016.)
Detail of the painted panelling of the vault, cartouches with rocaille decorations, garlands and traces of friezes with geometric motifs before conservation (HRZ Photo Archive, G. Tomljenović, 2016)

visi karika. Kroz karike bočnih figura provučena je tanka lisnata girlanda čiji kraci padaju s postamenta. Buketi u vazama sastoje se od bogatog zelenila i ruža (sl. 8).

Velike pravokutne kartuše ispunjene su svijetlom žutom bojom, a uokvirene su dekorativnim okvirom. Okviri kartuša u uglovima i na sredinama imaju fino slikane rokaje koji se razlikuju po poljima (sl. 9). Takvim se oslikom imitira štuko dekoracija po uzoru na suvremene zidane crkve. Unutar svakog polja kartuše u zoni lađe su po dvije velike, bogate girlande sastavljene od ruža, lišća i raznobojnog drugog cvijeća. Manje, tanke girlande vise i s gornjih uglova okvira kartuša (sl. 10, 11).

S obzirom na preciznost i kvalitetu sačuvanih tragova te činjenicu da u blizini ne nalazimo slične komparativne oslike, vjerojatno nije djelo lokalnih umjetničko-obrtničkih radionica. Nažalost, još nije pronađen podatak koji bi ukazao na autora ovog oslika drvene oplata.

Nakon demontaže drvene oplata unutrašnjosti kapele izvedene 2022. godine, započeli su konzervatorsko-restauratorski radovi tijekom kojih su dopunjena istraživanja

oslika apside te izvršene korekcije grafičkih predložaka.³⁵ Utvrđeno je da oslik prve faze nije moguće u cijelosti rekonstruirati na središnjem dijelu apside bez dodatnih istraživanja. Pregledom stanja svoda 2022. godine utvrđeno je da su na svjetloplavom nebu naslikani bijeli oblaci s malim anđeoskim glavicama (kerubinima).³⁶ S obzirom na navedeno, predložena je dopuna istraživanja u svrhu utvrđivanja sadržaja i stanja oslika te mogućnosti njegove prezentacije.

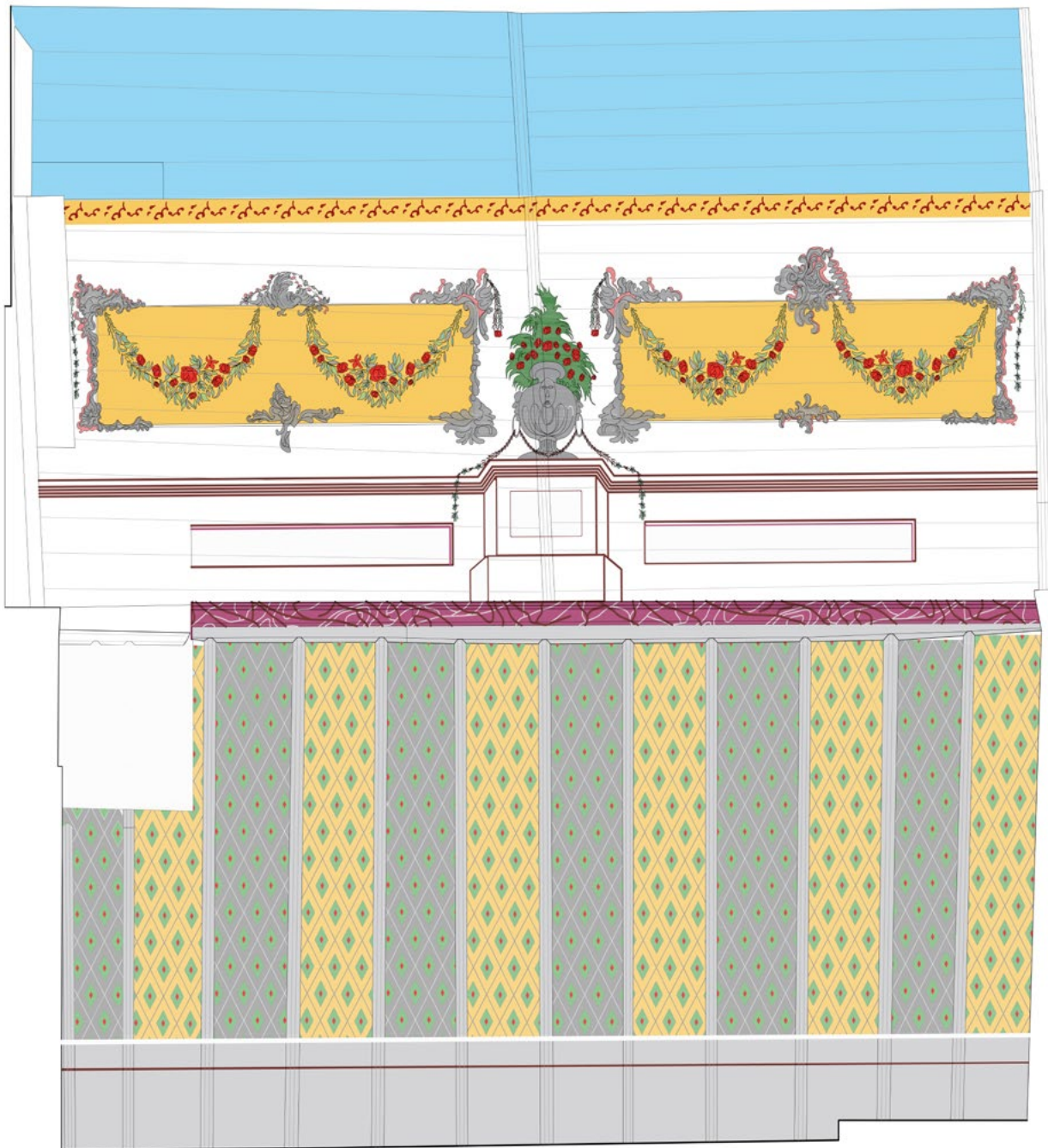
ANALIZA OSLIKA NA OPLATI LAĐE I SVETIŠTA – 2. FAZA

Druga faza oslika tipična je za crkvenu dekoraciju 19. stoljeća. Bolje je očuvana od prve faze pa je i s većom točnošću moguće rekonstruirati njezinu izvornu kompoziciju.

U zoni zidnih ploha poštovana je koncepcija okomitih uskih polja definiranih profiliranim letvicama. Unutar

35 OBRST KRILIĆ, SUČEVIĆ MIKLIN, 2023, 39–44.

36 OBRST KRILIĆ, SUČEVIĆ MIKLIN, 2023, 46, 57.

10. Idealna rekonstrukcija oprve faze lađe i svetišta, razvijeni plašt sjevernog zida (arhiva HRZ-a, izradili T. Kučinac, M. Kamenar, I. Pavičić, 2017.)

Ideal reconstruction of the painted layer (first phase) in the nave and sanctuary, north wall mantle (HRZ Documentation, T. Kučinac, M. Kamenar, I. Pavičić, 2017)

okomitih polja snažnom su konturnom linijom oblikovana manja okomita polja, čija je površina ispunjena slikanom mramorizacijom na ružičastoj podlozi. Duž okomitih rubova polja šablonski je izveden dekorativni niz koji se sastoji od parova plavih listića koji se, u pravilnom ritmu nakon četiri para, izmjenjuju s crvenim cvjetićima. U vrhu polja dekorativni niz prelazi u viseću girlandu od plavih cvjetića s jednim crvenim cvijetom u sredini vijenca. Površina oplata izvan dekorativnih polja bojana je u neutralnu, tamnu, smeđesivu boju. Na zaključnom

profiliranom vijencu vidljivi su tragovi višebojnog oslika u žuto-plavo-crvenoj kombinaciji.

Na plohi svoda u donjem je dijelu izveden široki slikani pojas koji se sastoji od više frizova ispunjenih geometrijskim motivima. Ovaj pojas karakterizira snažan kolorit pojedinih motiva u kojem prevladavaju tamniji crveni, žuti, plavi i smeđi tonovi (sl. 12). Friz je na vrhu završen kruništem u obliku trolista, iznad kojega je ploha bojana u plavo i dekorirana zlatnim zvjezdicama (usp. sl. 13, 14).

11. Grafička dokumentacija analize prve faze lađe i svetišta, detalj sjevernog zida i svoda (arhiva HRZ-a, izradili T. Kučinac, M. Kamenar, I. Pavičić, 2017.)

Drawing of the analysis of the painted layer (first phase) in the nave and sanctuary, detail of the north wall and vault (HRZ Documentation, T. Kučinac, M. Kamenar, I. Pavičić, 2017)

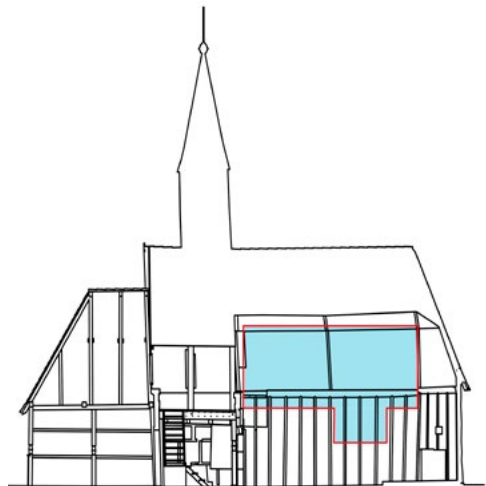
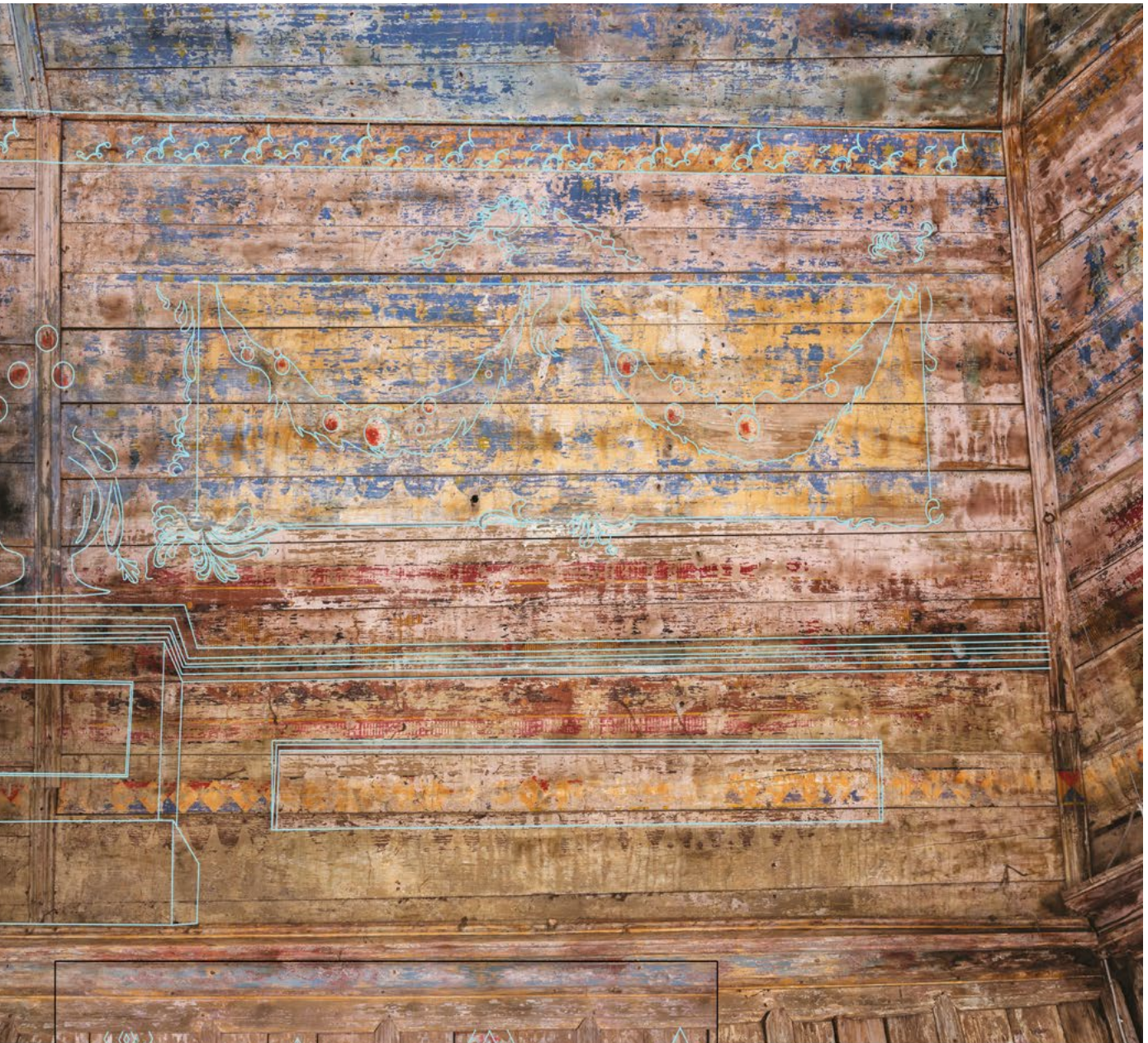
Dodatnim su istraživanjima utvrđena odstupanja od ranijih prijedloga idealne rekonstrukcije oslika druge faze. Korigiran je šablonski oslik na donjem dijelu friza iznad vijenca te horizontalnih traka, koje s gornje i donje strane omeđuju rozete. Umjesto niza okomitih crtica na horizontalnim trakama, prepoznat je složeniji motiv s izmjenom crtica i kvadratnih polja s upisanim križem (stilizirani cvijet). Na donjim dijelovima friza utvrđeno je da najniži dekorativni motiv, umjesto trokutastog završetka, ima oblik lambrekena sa zaobljenim donjim vrhom zaključenim kuglicom. Iste je godine započela izrada cjelovitih rekonstrukcija šablonskih predložaka (u mjerilu 1 :

1). Pri tome je određena ton karta oslika koja je korigirala ranije prijedloge.³⁷ Izrada šablonskih predložaka bila je usmjerena na rekonstrukciju oslika druge faze u svetištu, zbog čega je predloženo da se u nastavku radova dodatno istraži sadržaj i izgled ranijeg oslika.

SLIKA U SVETIŠTU

Slika u zaključku svoda svetišta atribuirana je i datirana prema natpisu na slici, a izradio ju je J. Brückner 1895.

37 OBRST KRILIĆ, SUČEVIĆ MIKLIN, 2023, graf. prilozi 5, 7, 9, 11.

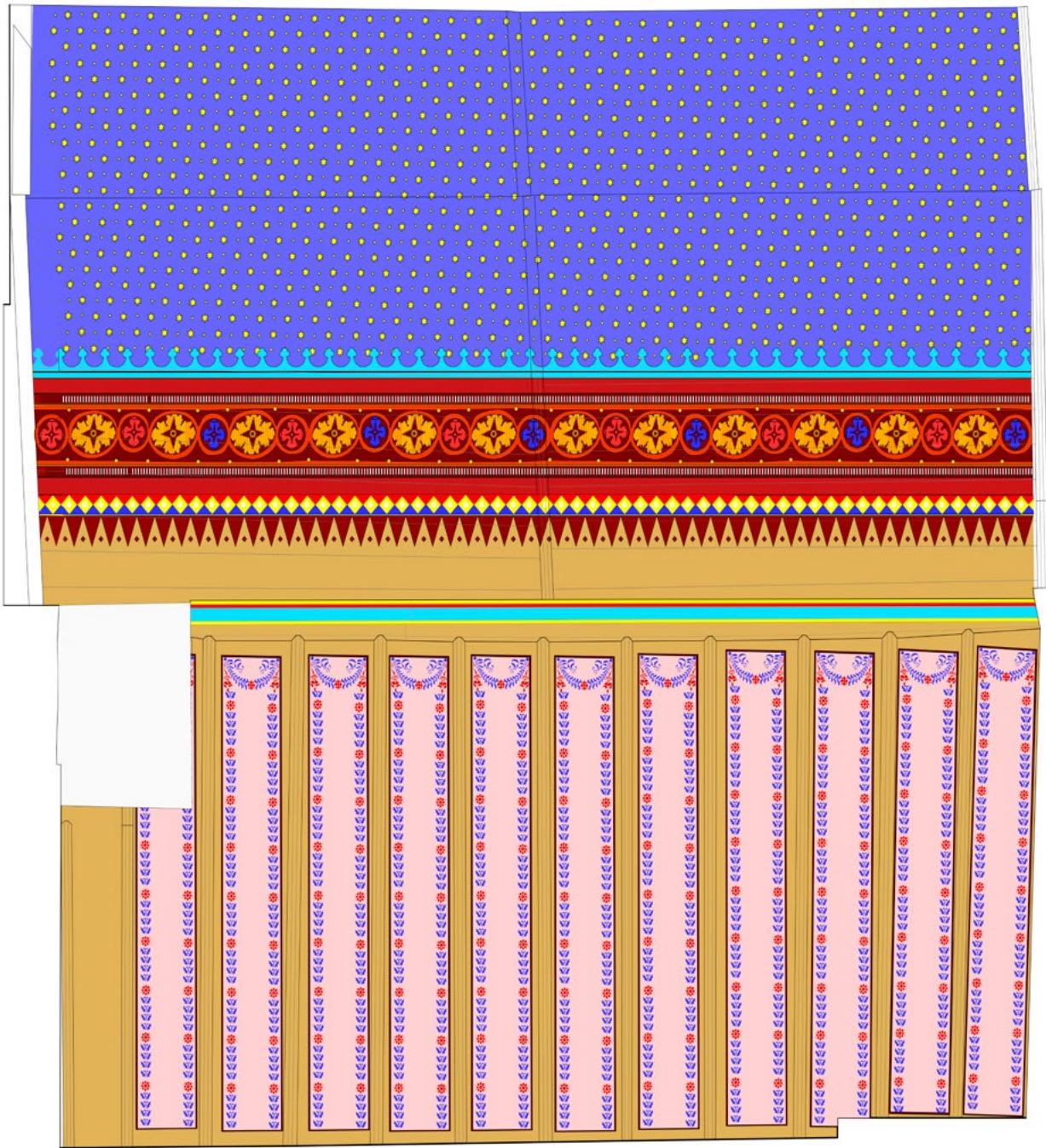

12. Detalj oslikane oplata svoda, detalj friza sa geometrijskim motivima, zatečeno stanje (arhiva HRZ-a, snimka: G. Tomljenović, 2016.)
Detail of the painted panelling of the vault, detail of the frieze with geometric motifs before conservation (HRZ Photo Archive, G. Tomljenović, 2016)

godine.³⁸ Gornja je polovica prikaza, zbog jako lošeg stanja drvenog nosioca, praktički u potpunosti izgubljena. U donjem je dijelu vidljiv posjednuti lik Bogorodice odjevene u crvenu haljinu s plavim plaštom i bijelim velom preko glave. Na krilu joj stoji dijete Isus, prekri-

ven bijelom tkaninom. Isus gleda prema klečećem liku sv. Elizabete koja rukama pridržava dječaka – sv. Ivana Krstitelja. Sv. Elizabeta je odjevena u crvenu haljinu preko koje je prebačen žuti plašt, a glava joj je, kao i Marijina, prekrivena bijelim velom. Sv. Ivan Krstitelj prikazan je već kao dječak, odjeven u haljetak od devine kože. U desnoj ruci drži križ, koji pruža prema Isusu, a ovaj ga prihvaća lijevom rukom. Iz Ivanove lijeve ruke pada bijela vrpca na kojoj je ispisan spomenuti natpis s imenom autora i datacijom. U prednjem planu, uz

³⁸ Sisački majstor Josip Brückner, sa suradnikom Liebhardom, spominje se kod popravka slika svetišta župne crkve sv. Marije Snježne u Kutini, a potom i prilikom obojenja i pozlaćivanja oltara. ŠKARIĆ, 2014, 176.

13. Idealna rekonstrukcija odruge faze lađe i svetišta, razvijeni plašt sjevernog zida (arhiva HRZ-a, izradili T. Kučinac, M. Kamenar, I. Pavičić, 2017.)

Ideal reconstruction of the painted layer (second phase) in the nave and sanctuary, north wall mantle (HRZ Documentation, T. Kučinac, M. Kamenar, I. Pavičić, 2017)

Ivanove noge, leži sklopčano janje, čiji je pogled također usmjeren prema križu.

Nažalost, gornja je polovica prikaza izgubljena, no prema povijesnim fotografijama, vidljivo je da je iznad Isusa lebdjela golubica, simbol Duha Svetoga, iznad koje je, pak, bio lik Boga Oca. Na taj je način u središnjoj osi kompozicije predstavljeno Presveto Trojstvo, koje je u dnu zaključeno likom janjeta, kao simbola

poniznosti, čednosti i nevinosti te Kristove muke, otkupljenja i uskrsnuća.³⁹

Istraživanja i radovi na glavnom oltaru

Glavni oltar drvene kapele sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću spominje se u izvještaju vizitacije iz 1752.

39 BADURINA, 1985, 293–294.

14. Grafička dokumentacija analize druge faze lađe i svetišta, detalj sjevernog zida i svoda (arhiva HRZ-a, izradili T. Kučinac, M. Kamenar, I. Pavičić, 2017.)

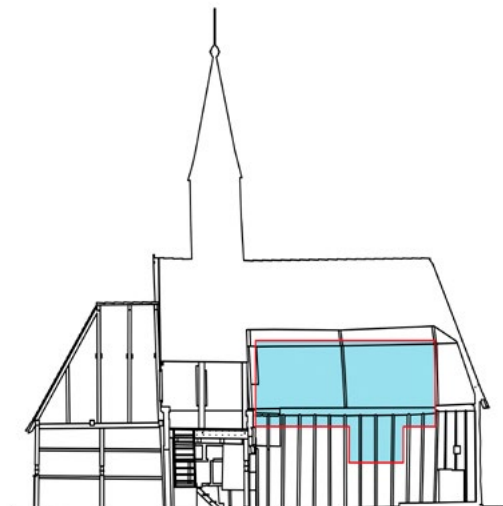
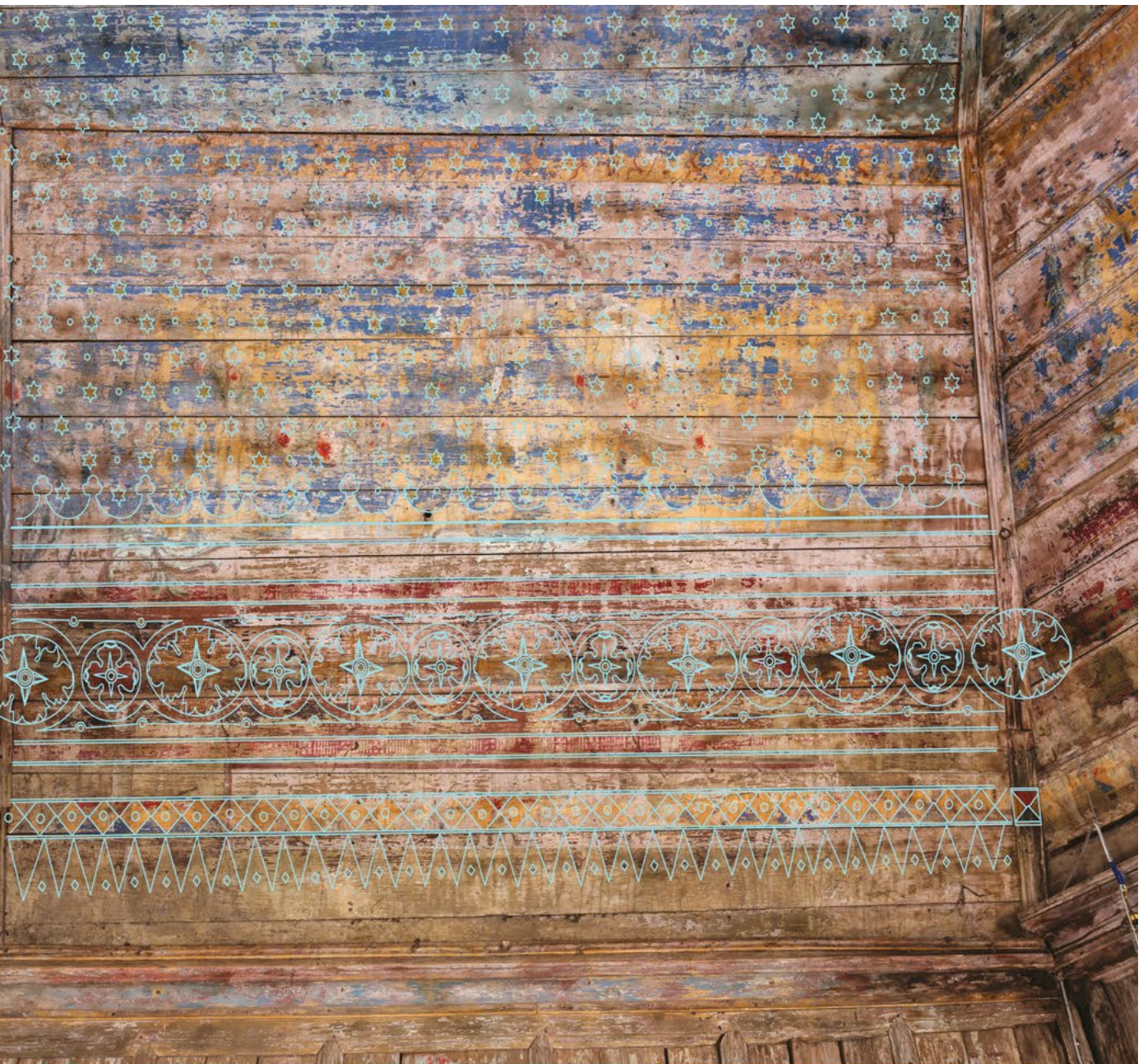
Drawing of the analysis of the painted layer (second phase) in the nave and sanctuary, detail of the north wall and vault (HRZ Documentation, T. Kučinac, M. Kamenar, I. Pavičić, 2017)

godine. Stipes i menza izrađeni su od hrastovih planjki, a na njih je postavljen drveni retabl u čijem je središtu slika s prikazom sv. Sebastijana, nadvišena uskim baldahinom s lambrekenima.⁴⁰ Uz sliku su se nekad nalazile skulpture koje prikazuju sv. Roka i Fabijana, no one su otuđene 1989. godine. Središnji dio retabla rube dva istaknuta stupa i pilastra koja podupiru oštro profilirani vijenac, koji je u sredini raskinut umetnutim baldahinom.

Iznad njega uzdiže se volutama uokvirena atika sa središnjom slikom Bogorodice s Djetetom i malim Ivanom Krstiteljem u okruglom okviru.⁴¹ Plohe atike, bočno od slike, ukrašavaju rezbareni akantovi listovi prepleteni vrpčama. Uz središnji dio retabla prislonjena su na proboj rezbarena krila, sastavljena od rešetke, vrpce i školjkastih

40 BARIČEVIĆ, 1965, 492; BARIČEVIĆ, 2008, 181.

41 Tondo je kopija Rafaelove slike *Madonna della Seggiola* (*Madonna della Sedia*) iz 1513. – 1514. godine, koja se čuva u galeriji Palatini u Palači Pitti u Firenci.

motiva (*rocaille*). Istovjetni se motivi nalaze na ukrasima uz oltarnu palu. Na menzi se nalazi omanji drveni tabernakul, uz koji su smještena dva rezbarena okvira kanonskih tablica. Na središnjem dijelu antependija, koji prekriva prednju stranu stipesa, naslikana je siva kartuša s monogramom Blažene Djevice Marije, smještena unutar plavo obojenog pravokutnog polja. Tijekom 1991. godine oltar je bio evakuiran zbog opasnosti od ratnih razaranja te je bio rastavljen i deponiran u čuvaonicu Hrvatskog restauratorskog zavoda u Restauratorskom odjelu Ludbreg. Konzervatorsko-restauratorska istraživanja na oltaru⁴² obavljena 2016. godine obuhvaćala su izradu sonde u svrhu utvrđivanja stanja i izgleda povijesnih slojeva te uzimanje uzoraka za izradu mikropresjeka slikanih slojeva.⁴³ Istraživanjima je utvrđeno da se na oltaru nalaze dva povijesna sloja polikromije. Zatečeni je izveden kombinacijom smeđe i zelene mramorizacije, dok stariji karakteriziraju sive, crvene, žute i plave mramorizacije, te pozlata na okvirima slika i aplikacijama kombinirana s crvenim, zelenim i žutim lazurama. Taj je sloj u velikoj mjeri očuvan i donekle se može povezati s onim na oltaru kapele sv. Martina u Starom Brodu.

Visok stupanj očuvanosti izvornog sloja prevagnuo je u korist odluke da se u postupku restauriranja s njega ukloni preslik te da se prezentira njegova izvorna dekorativnost koja će doprinijeti vizualnoj uspostavi nekadašnjeg baroknog ambijenta kapele. Oltar je restauriran 2020. godine u Hrvatskom restauratorskom zavodu⁴⁴ i trenutno se nalazi u čuvaonici Restauratorskog odjela Ludbreg do završetka radova na kapeli (sl. 15).

Smjernice za obnovu oslikane drvene oplata

Sama kapela prostorno je podijeljena u dva dijela, od kojih se prostor lađe i svetišta može promatrati kao zasebna cjelina, odvojena od predvorja ispod pjevališta. Konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima utvrđeno je postojanje triju povijesnih slojeva oslika, a njihova očuvanost omogućava istovremenu prezentaciju više različitih povijesnih faza. U predvorju kapele moguće je prezentirati i restaurirati izvorni oslik iz najstarije

povijesne faze, a da to ne utječe na usklađenost s ostalim aspektima oblikovanja unutrašnjosti.

Prezentacija povijesnih oslika u lađi i svetištu kapele ovisit će o dopuni konzervatorsko-restauratorskih istraživanja u sklopu kojih je potrebno utvrditi mogućnosti cjelovite rekonstrukcije prve faze, datirane između 1777. i 1804. godine. Da bi se ispunio taj zahtjev, nužno je dopuniti istraživanja i na temelju motiva očuvanih na ploham zidova i svoda, izraditi šablonske predloške u mjerilu 1 : 1, kao što je to učinjeno u slučaju rekonstrukcija oslika druge faze u svetištu. Također, na temelju novih nalaza potrebno je dopuniti postojeću grafičku dokumentaciju i izraditi nove prijedloge idealnih rekonstrukcija prve faze te donijeti konačnu odluku o njezinim vrijednostima i prezentacijskom potencijalu.

Podrazumijeva se da će konzervatorsko-restauratorski radovi na oslikanoj drvenoj oplati prije svega biti usmjereni na njezino očuvanje i usporavanje propadanja, kao i na zadržavanje izvorne dekorativne namjene, koja je ključna za održanje u prostoru za koji je izrađena. Veliki opseg oštećenja, koji je uzrokovao mjestimičnu nečitljivost naslikanih sadržaja i gubitak dekorativnih vrijednosti, otvara pitanje mogućnosti rekonstrukcije oslika kao konzervatorskog problema kod kojeg se donošenje odluka ne može svesti na izbor jednostavnih postupaka, koji će se lako uklopiti u unaprijed zadani teorijski okvir minimalne intervencije, već zahtijeva razmatranje kompleksnijeg pristupa i mogućnosti prezentacije u svrhu isticanja njezinih umjetničkih vrijednosti.

Jedan od glavnih izazova bit će određivanje mjere intervencija na oštećenjima oslikanih površina jer njihov vizualni izgled nije moguće rekonstruirati bez većeg dodavanja novih materijala i nadopune slikanog sloja. Uzimajući u obzir dosadašnja iskustva, moguće je zaključiti kako će odabir pristupa restauriranju kapele, kao i odluka o konačnoj prezentaciji slikanih slojeva, u velikoj mjeri biti uvjetovani njezinom namjenom i očekivanjima šireg kruga baštinka. U tom se kontekstu konzervatorsko-promišljanje očuvanja povijesno-dokumentarnih svojstava zidnog oslika u cjelokupnom ambijentu kapele kao povijesne cjeline, ne može sagledavati odvojeno od zahtjeva koji proizlaze iz načina njezinog korištenja. Uspostava vizualne cjelovitosti i estetske funkcije uvjetovat će prilagodbu suvremenih stajališta konzervatorske struke. Konačan rezultat konzervatorsko-restauratorskih radova na oslikanoj drvenoj oplati mora biti stručna izvedba koja će na selektivan način intervenirati na mjestima gubitaka prikazanih sadržaja, pri čemu će retuš neizbježno postati strukturni element slikanih slojeva, važan za njihovu interpretaciju i razumijevanje.

Pravilan će pristup, prije svega, ovisiti o procjeni vizualne cjelovitosti i čitljivosti forme u odnosu na njezinu očuvanost, prema čemu će se odrediti i opseg konzervatorsko-restauratorske intervencije u rasponu od konzerviranja

42 Voditelj konzervatorsko-restauratorskih istraživanja bio je mr. art. Anđelko Pedišić, a stručna suradnica iz Hrvatskog restauratorskog zavoda Ana Dumbović, viši konzervator-restaurator.

43 Uzorci za laboratorijske analize obrađeni su u Prirodoslovnom laboratoriju Hrvatskog restauratorskog zavoda, gdje su izrađeni mikropresjeci slikanih slojeva i obavljene analize pigmenta i veziva. Laboratorijske analize su izradili Marijana Fabečić, viši konzervator tehničar specijalist, Margareta Klofutarić, viši konzervator tehnolog i dr.sc. Domagoj Mudronja, konzervator savjetnik geolog.

44 Voditelj konzervatorsko-restauratorskih istraživanja bio je Tomislav Sikinger, a stručni suradnici iz Hrvatskog restauratorskog zavoda Pavao Lerotić, viši konzervator-restaurator, Sandra Juranić, viši konzervator-restaurator, Daniela Ratkajec, viši konzervator-restaurator, Dana Buljan Cypryn, konzervator-restaurator, Dunja Rapaić, konzervator-restaurator, Dijana Črepinko, viši restaurator tehničar i Stanko Kirić, restaurator tehničar.

15. Glavni oltar nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Main altar after conservation and restoration (HRZ Photo Archive, K. Gavrilica, 2023)

do rekonstrukcije. Rekonstrukcije, kao restauratorsko dodavanje, uvijek mogu ugroziti izvornost kulturnog dobra, stoga njihov pozitivan ili negativan predznak ovisi o kvaliteti same izvedbe te ispunjenju svih zahtjeva koje postavlja suvremena konzervatorska etika. Rekonstrukcija nedostajućeg formalnog sadržaja kao dio restauratorskog postupka, naposljetku, treba pružiti stručnu interpretaciju

umjetničkih svojstva kulturnog dobra i završnu sliku restauratorskog procesa bez njegova posebnog naglašavanja.

Zaključak

Konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima kapela sv. Fabijana i Sebastijana prepoznata je kao slojevito kulturno dobro koje u sebi ujedinjuje različite aspekte povijesno

oblikovnih vrijednosti. Rezultati istraživanja odredili su daljnji smjer promišljanja o odabiru konzervatorskog pristupa obnovi kapele i ukazali na složenost problematike zaštite i očuvanja spomeničkih cjelina koje obuhvaćaju građevinski segment, oslikanu unutrašnjost, oltar, primjenu tradicionalnih tehnika gradnje i uključenost lokalne zajednice.

Prioritet u obnovi mora biti sanacija strukturnih elemenata kapele, prvenstveno oštećenih donjih drvenih greda (podseka), te zamjena krovnog pokrova od biber crijepa drvenom šindrom, čime bi se smanjio potisak obodnih zidova prema van. Iako se predloženim zahvatima konstruktivne obnove pomoću čeličnih zatega u prostor unose suvremeni materijali, oni nisu dominantni u odnosu na izvorne konstruktivne elemente te su usklađeni s metodologijom ranijih intervencija. Zahvaljujući njima, uspostavlja se statička čvrstoća građevine, dok se istovremeno zadržava jasnoća čitanja izvorne drvene strukture. Korištenjem suvremenih tehnika i materijala, potvrđenih kroz raniju konzervatorsku praksu, ostvarit će se povoljniji uvjeti za tradicionalne materijale te produžiti njihov vijek. Strukturnom obnovom riješit će se konstruktivni problemi kapele te ujedno u vanjštini uspostaviti vizualni dojam ranijeg povijesnog oblikovanja, a u unutrašnjosti omogućiti kvalitetniju podlogu za postavljanje dasaka oplata.

Povijesna slojevitost svih oblikovnih segmenata u unutrašnjosti kapele tvori heterogenu cjelinu te zahtijeva da se problemu njihove prezentacije pristupi s osobitom pažnjom i oprezom. S obzirom na to da postupak uklanjanja jednog povijesnog sloja u korist prezentacije

drugog nije reverzibilan, te da se prezentacijom može očuvati samo jedan dio informacija vezanih za cjelokupnu strukturu povijesnog oblikovanja, odabir načina prezentacije mora se temeljiti na prethodnoj valorizaciji svih utvrđenih slojeva i pretpostavci da je moguće na stručan način prenijeti nedvojbene informacije o njegovom formalnom sadržaju, pri čemu će ključnu ulogu imati buduća istraživanja. Stoga će obnova kapele biti složen proces koji će se odvijati u sklopu jednog ili više višegodišnjih programa, pri čemu će uspjeh samog projekta ovisiti o stavovima i uključenosti svih zainteresiranih u donošenje odluka, izboru programskih ciljeva i metoda rada te dugoročnim rezultatima odabranog smjera konzervatorskog djelovanja.

Također, rad na tako složenom kulturnom dobru zahtijeva prethodnu pripremu svih aspekata izvedbe, od financijskog planiranja do organiziranja i izvođenja specijalističkih radova s jasnim rokovima, te promišljenu i dobro organiziranu suradnju između stručnjaka različitih profila, pri čemu je nužna razmjena akumuliranih znanja i vještina, kao i posljedično podizanje razina kompetencija uključenih stručnjaka.

U konačnici bi se sveobuhvatnom obnovom sa sanacijom drvene strukture, prezentacijom oslikane oplata te vraćanjem obnovljenog polikromiranog oltara, trebale uspostaviti povijesno-oblikovne vrijednosti kapele, koje osim povijesno-umjetničkog ili arhitektonsko/graditeljskog značenja, još veće značenje imaju kao materijalizacija višestoljetne kulture i obrtničko-umjetničke produkcije ovoga kraja, koje se nastoji očuvati za buduće baštinike. ■

Literatura

BADURINA ANĐELKO (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.

BARIČEVIĆ DORIS, Pregled spomenika skulpture i drvorezbarstva 17. i 18. stoljeća s područja kotara Sisak, *Ljetopis za godinu 1965.*, 72 (1965.), 483–518

BARIČEVIĆ DORIS, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 2008.

BUTURAC JOSIP, *Iz povijesti župa sisačkog kraja*, Petrinja, 1967.

CRKVENČIĆ MAJA, *Kapela Sv. Fabijana i Sebastijana, Letovanić*. Preliminarni izvještaj. Demontaža oslikane oplata, Zagreb, 2022.

CVETNIĆ SANJA (ur.), *Kapela sv. Barbare u Velikoj Mlaci*, Leykam international, Zagreb, 2008.

CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Drvena sakralna arhitektura u sjevernoj Hrvatskoj, *Arhitektura*, 146-147 (1973.), 103–108

CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Turopoljske ljepotice, separat *Kaj* 5-6 (1974).

CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja. Knjiga I. Gorički i Gorsko-dubički arhidakonati*, Zagreb, 1985.

CVITANOVIĆ ĐURĐICA, *Turopoljske ljepotice. Drvene seljačke crkve*, Zagreb, 2008.

ČAKŠIRAN VLATKO, Povijest ciglarske industrije grada Siska, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, 11 (2016.), 84–126

ČERNICKI LARA, FORENBAHER STAŠO, *Drvene crkve između Save i Kupe*, Zagreb, 2008.

HORVAT ANĐELA, MATEJČIĆ RADMILA, PRIJATELJ KRUNO, *Barok u Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1982.

MAROEVIĆ IGOR, *Drvene ljepotice turopoljske*, Velika Gorica, 1997.

MIKULČIĆ KATJA, *Crkve i kapele Odranskog i Pokupskog dekanata*, Velika Gorica, 1998.

OBRSST KRILIĆ SABINA, SUČEVIĆ MIKLIN MAJA, *Elaborat o izvedenoj I. fazi konzervatorsko-restauratorskih radova s prijedlogom mogućih rekonstrukcija oslika na drvenim oplatama središnjeg dijela svetišta (apside) kapele sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću*, Zagreb, 2023.

PEDIŠIĆ ANĐELKO, *Kapela sv. Fabijana i Sebastijana, Letovanić. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2017.

PEDIŠIĆ ANĐELKO, RATANČIĆ BERNARDA: Kapela sv. Martina u Starom Brodu – od tradicijske gradnje do barokne baštine, *Portal. Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 8 (2017.), 111–123

PETRINEC TOMISLAV, VISIN MIRJANA, PETRIĆ KSENIJA, Obnova graditeljske baštine na području djelovanja Konzervatorskog djelovanja u Zagrebu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24-25 (1998./1999.), 107–120

ŠKARIĆ KSENIJA, Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 2014.

Izvori

Arhiv Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske – Uprava za zaštitu kulturne baštine – Središnji arhiv – Topografska zbirka – Općina Sisak

Fototeka Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske
Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Vizitacije – zapisnici kanonskih pohoda zagrebačke nad/biskupije

TOPALI LJERKA, Drvene crkvice i seljačko drveno graditeljstvo u Turopolju, *Etnografska istraživanja i građa*, III (1941.), Zagreb
WOLFF-ZUBOVIĆ MARTINA, Tipologija i podrijetlo ornamentike na drvenim oltarima XVII. i XVIII. stoljeća na području sjeverozapadne Hrvatske–recepција, primjena i razvoj motiva, doktorska disertacija, *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 2016.
ŽIVKOVIĆ ZDRAVKO, *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb, 2013.

Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu

Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Sisku

Schneiderov fotografski arhiv, Strossmayerova galerija starih majstora HAZU

Summary

Andelko Pedišić, Teodora Kučinac, Bernarda Ratančić

CHAPEL OF STS FABIAN AND SEBASTIAN IN LETOVANIĆ: HISTORICAL AND DESIGN FEATURES, AND APPROACH TO RENOVATION

The chapel of Sts Fabian and Sebastian is located in the centre of Letovanić, right next to the main road, which follows the curve of the River Kupa. The church is one of a group of Baroque wooden churches typical of the traditional architecture of the Pokuplje region. Wood panelling with numerous historical depictions and a Baroque altar have been preserved in the interior of the church.

Conservation and restoration research on the chapel was an interdisciplinary project based on the cooperation of a large number of specialists with various areas of expertise in order to combine the results into a unique proposal for conservation.

Architectural documentation of the existing condition was created in 2016 as a starting point for all further preventive conservation. In contrast to the usual conservation and restoration research methods, which include the creation of stratigraphic probes to identify previous painted layers, research into wood panelling on the walls and vault of the chapel in Letovanić was based on a detailed visual analysis and comparison with historical templates. The research defined the basic elements of the composition, design details and the colour of the three phases of the wood-panelling paintings. The oldest phase is the wood panelling in the entrance to the chapel under the choir.

Graphic documentation of the panelling in that area was created to unify the preserved parts of the composition and establish the visual integrity of the painted pattern. Graphic reconstructions of two historical layers of paintings were made using photographs of the panelling before conservation overlaid on the wall and vault mantle in the nave and sanctuary. Conservation and restoration research of the Baroque altar was carried out in the same year. The following year, laboratory analyses (stratigraphic analysis of microsections of surface layers, and research on pigments from the panelling) and a structural engineer's report on the state of the load-bearing structure were added to the research in the chapel.

The results of the interdisciplinary research were summarized in the survey and represent a contribution to the study of the value of religious folk architecture in Pokuplje in the 18th and 19th centuries, as well as an incentive to current and future specialists in the field of protection and preservation of cultural heritage to review conservation research standards and the impact of conservation in the context of future reconstruction.

KEYWORDS: wooden chapels, traditional construction, Baroque painting, Pokuplje, Baroque altar